२५

उपपदविभक्तौ षष्ठी सप्तमी च

प्रस्तावना

कारकप्रकरणस्य प्रारम्भे इदं प्रतिपादितमेव यत् प्रथमाद्वितीयादयः सप्त सुब्विभक्तयः सन्ति। पुनः सप्त अपि विभक्तयः कारकोपपदभेदेन द्विविधाः भवन्ति। तेन सप्त कारकविभक्तयः भवन्ति, सप्त च उपपदविभक्तयः भवन्ति। अस्मिन् पाठे उपपदपञ्चमीविभक्तेः उपपदषष्ठीविभक्तेः उपपदसप्तमीविभक्तेश्च वर्णनं क्रियते। तेषामुदाहरणानि च प्रदर्श्यन्ते। सूत्राणाम् अर्थं सम्यग् अधीत्य तस्य उदाहरणेषु समन्वयः कथं कृतः इति विशेषतः अवलोकनीयम्। तादृशानि उदाहरणानि व्यवहारे प्रयोक्तव्यानि। एवञ्च अन्येषु साहित्यग्रन्थेषु उदाहरणानि लब्धानि चेत् तेषां तत्र तत्र ससूत्रं समन्वयः चिन्तनीयः।

उद्देश्यानि

इमम् पाठं पठित्वा भवान् -

- उपपदषष्ठीविभक्तिं ज्ञातुं प्रभवेत्।
- उपपदसप्तमीविभक्तिं ज्ञातुं प्रभवेत्।
- वाक्येषु उपपदषष्ठीसप्तमीविभक्तेः शुद्धं प्रयोगं कर्तुं शक्नुयात्।
- वाक्येषु उपपदषष्ठीसप्तमीविभक्तेः प्रयोगं बोद्धुं शक्नुयात्।

[२५.१] षष्ठी शेषे॥ (२.३.५०)

सूत्रार्थः - कारकप्रातिपदिकार्थव्यतिरिक्तः स्वस्वामिभावादिसम्बन्धः शेषः तत्र षष्ठी स्यात्।

सूत्रव्याख्या - विधिसूत्रम् इदम्। अस्मिन् सूत्रे पदद्वयमस्ति। शेषे इति सप्तम्यन्तं पदम्। षष्ठी इति प्रथमान्तं पदम्। एवं च अस्य सूत्रस्य अर्थो भवति शेषे अर्थे षष्ठी विभक्तिः भवति। तत्र कः नाम शेषः इति चेदुच्यते उक्तादन्यः शेषः इत्युच्यते। अर्थात् यदुक्तं तस्माद्यः भिन्नः स एव शेषः भवतीति यावत्। अत्र च किमुक्तं किं च तस्मादन्यः इति चेत् शृणु - पाणिनीयाष्टके एवं प्रकारेण सूत्राणां क्रमः कर्मणि द्वितीया (२.३.२) सप्तम्यधिकरणे च (२.३.७) चतुर्थी सम्प्रदाने (२.३.१३) कर्तृकरणयोस्तृतीया (२.३.१८) अपादाने पञ्चमी (२.३.२८) प्रातिपदिकार्थलिङ्गपरिमाणवचनमात्रे प्रथमा (२.३.४६) षष्ठी शेषे (२.३.५०)। तत्र षष्ठी शेषे इति सूत्रात् पूर्वम् अनभिहिते कर्मणि द्वितीया प्रोक्ता, अनभिहिते करणे कर्तरि

च तृतीया प्रोक्ता, अनभिहिते सम्प्रदाने चतुर्थी प्रोक्ता, अनभिहिते अपादाने पञ्चमी प्रोक्ता, अनभिहिते अधिकरणे च सप्तमी प्रोक्ता, प्रातिपदिकार्थे च प्रथमा विभक्तिः प्रोक्ता। एवं च कर्मकरणसम्प्रदानापदानाधिकरणरूपाः अर्थाः प्रातिपदिकार्थश्च उक्ताः, तेभ्यः अन्यः च सम्बन्धः वर्तते, तस्मात्सम्बन्धः एव शेषपदस्यार्थः इति भावः। एवं च सम्बन्धे अर्थे अनेन सूत्रेण षष्ठी विभक्तिः विधीयते। परन्तु प्रकृते प्रश्नः समुदेति यत्सम्बन्धस्तु द्विष्ठो भवति ततश्च अनेन कस्मात् षष्ठी विभक्तिः भविष्यतीति चेदुच्यते सम्बन्धस्य द्वौ सम्बन्धिनौ भवतः एकः प्रतियोगी अपरश्च अनुयोगी। तत्र प्रतियोगी एवं विशेषणं भेदकमिति चोच्यते। अनुयोगी च विशेष्यं भेद्यमिति चोच्यते। एवं चात्र सम्बन्धस्य प्रतियोगिवाचकात् प्रातिपदिकात् अनेन सूत्रेण षष्ठी विभक्तिः भवति इति सिद्धान्तः।

उदाहरणम् - राज्ञः पुरुषः अस्ति इत्यत्र राजपुरुषयोर्मध्ये स्वस्वामिभावसम्बन्धः अस्ति। तस्य प्रतियोगी राजा वर्तते, अनुयोगी च पुरुषः अस्ति। अतः प्रतियोगिवाचकपदात् अनेन सूत्रेण षष्ठी जाता। तेन निरुक्तं वाक्यं भवति। अस्य च राजसम्बन्धिपुरुषः इति बोधो भवति। यदा च पुरुषः सम्बन्धस्य प्रतियोगित्वेन विशेषणत्वेन विवक्षितः भवति तदा पुरुषपदात् षष्ठी विभक्तिः भवति। यथा पुरुषस्य राजा अस्ति इति। अस्य च पुरुषसम्बन्धिराजा इति बोधो भवति। एवमन्यत्रापि बोध्यम्।

अत्रेदं बोध्यम् - शेषस्य एका अपरा अपि परिभाषा वर्तते। का सा इति चेत् कर्मादीनामविवक्षा शेषः इति। अयं भावः विवक्षातः कारकाणि भवन्ति इत्यस्ति नियमः। तत्र यदा कर्मणः कर्मत्वेन विवक्षा भवति तदा तु यथायोग्यं द्वितीयादिविभक्तयः भवन्ति, पुत्रः मातरं स्मरति इत्यादौ। यदा च कर्मणः कर्मत्वेन अविवक्षा क्रियते तदा कर्मणः प्रतीतिः कर्मत्वेन नैव भवति अपितु शेषत्वेन भवति, एवं च कर्मणः कर्मत्वेन अविवक्षादशायां तस्यापि शेषत्वात् तादृशकर्मबोधकात् प्रातिपदिकादपि षष्ठी विभक्तिः भवति। यथा मातुः स्मरति। एवमेव कर्तुः यदा कर्तृत्वेन विवक्षा न क्रियते तदा कर्तृरूपार्थः अपि शेषः, तदा तादृशकर्तृरूपार्थबोधकात् प्रातिपदिकात् अपि षष्ठी विभक्तिः भवति। यथा सद्भिः गतम्। एवं यदा करणस्य करणत्वेन अविवक्षा क्रियते तदा तादृशकरणरूपार्थबोधकात् प्रातिपादिकादपि षष्ठी भवति। फलानां तृप्तः इत्यादौ तृप्तिं प्रति करणमस्ति तस्य यदा करणत्वेन अविवक्षा क्रियते तदा तद्वाचकात् षष्ठी विभक्तिः भवति। एवमन्येषु अपि कारकेषु भवति।

पाठगतप्रश्नाः -१

अत्र केचन पाठगतप्रश्नाः प्रदीयन्ते।

१. षष्ठी शेषे इत्यत्र शेषपदार्थः कः।

२. सम्बन्धस्य सम्बन्धिनाम किम्।

३. षष्ठी शेषे इत्यनेन प्रतियोगिनः षष्ठी उत अनुयोगिनः।

४. षष्ठी शेषे इत्यस्य उदाहरणं किम्।

[२५.२] चतुर्थी चाशिष्यायुष्यमद्रभद्रकुशलसुखार्थहितैः॥ (२.३.७३)

सूत्रार्थः - आशिषि गम्यमानायाम् आयुष्यमद्रभद्रकुशलसुखार्थहितैः शब्दैः उपस्थापिते अर्थे विशेषणीभूतार्थवाचकात् शब्दात् चतुर्थी भवति षष्ठी च भवति।

सूत्रव्याख्या - विधिसूत्रमिदम्। अनेन सूत्रेण चतुर्थी षष्ठी च विधीयेते। अस्मिन् सूत्रे द्वे पदे स्तः। अत्र चतुर्थी इति प्रथमान्तं पदम्। च इति अव्ययपदम्। आशिषि इति सप्तम्यन्तं पदम्। आयुष्यमद्रभद्रकुशलसुखार्थहितैः इति तृतीयान्तं पदम्। अत्र षष्ठी (१/१) इति अनुवर्तते। एवञ्च सूत्रार्थः भवति - आशिषि गम्यमानायाम् आयुष्यमद्रभद्रकुशलसुखार्थहितैः शब्दैः उपस्थापिते अर्थे विशेषणीभूतार्थवाचकात् शब्दात् चतुर्थी भवति षष्ठी च भवति।

उदाहरणम् - कृष्णाय आयुष्यं भूयात्। कृष्णस्य आयुष्यं भूयात्।

सूत्रार्थसमन्वयः -

कृष्णाय आयुष्यं भूयात्। कृष्णस्य आयुष्यं भूयात्। एतेषु उदाहरणेषु भूयात् इति आशीर्लिङः प्रयोगेण आशीः गम्यमाना अस्ति। तस्यां च गम्यमानायाम् आयुष्यपदोपस्थाप्ये आयुष्यरूपे अर्थे कृष्णपदार्थः विशेषणमस्ति। विशेषणीभूतार्थवाचकात् कृष्णशब्दात् अनेन चतुर्थी षष्ठी च भवति। तेन कृष्णाय आयुष्यं भूयात्। कृष्णस्य आयुष्यं भूयात्। इत्यनयोरपि प्रयोगयोः सिद्धिः भवति। उभयोरपि वाक्ययोः कृष्णसम्बन्ध्यायुष्यकर्तृकम् आशीर्विषयकं भवनमिति बोधः।

चैत्राय मद्रं भूयात्। चैत्रस्य मद्रं भूयात्। इत्यादौ आशिषि गम्यमानायां मद्रपदोपस्थापिते कल्याणरूपे अर्थे विशेषणीभूतार्थः चैत्रपदार्थः। तद्वाचकात् चैत्रशब्दात् अनेन सूत्रेण चतुर्थी षष्ठी च भवति। तेन चैत्रस्य मद्रं भूयात्। चैत्राय मद्रं भूयात्। इत्यनयोः वाक्ययोः सिद्धिः भवति। उभयोरपि वाक्ययोः चैत्रसम्बन्धिकल्याणकर्तृकम् आशीर्विषयकं भवनमिति बोधः।

अन्यानि उदाहरणानि - आयुष्यं देवदत्ताय देवदत्तस्य वा भूयात्। चिरं जीवितं देवदत्ताय देवदत्तस्य वा भूयात्। मद्रं देवदत्ताय देवदत्तस्य वा भूयात्। भद्रं देवदत्ताय देवदत्तस्य वा भूयात्। कुशलं देवदत्ताय देवदत्तस्य वा भूयात्। निरामयं देवदत्ताय देवदत्तस्य वा भूयात्। सुखं देवदत्ताय देवदत्तस्य वा भूयात्। शे देवदत्ताय देवदत्तस्य वा भूयात्। अर्थो देवदत्ताय देवदत्तस्य वा भूयात्। प्रयोजनं देवदत्ताय देवदत्तस्य वा भूयात्। हितं देवदत्ताय देवदत्तस्य वा भूयात्। पथ्यं देवदत्ताय देवदत्तस्य वा भूयात्।

[२५.३] षष्ठी हेतुप्रयोगे॥ (२.३.२६)

सूत्रार्थः - हेतुशब्दस्य प्रयोगे हेतौ द्योत्ये षष्ठी स्यात्।

सूत्रव्याख्या - विधिसूत्रमिदम्। अनेन सूत्रेण षष्ठी विधीयते। अस्मिन् सूत्रे द्वे पदे स्तः। षष्ठी इति प्रथमान्तं पदम्। हेतुप्रयोगे इति सप्तम्यन्तं पदम्। अत्र हेतौ (७/१) इति अनुवर्तते। ततश्च सूत्रार्थो

भवति - हेतुशब्दस्य प्रयोगे हेतौ द्योत्ये षष्ठी स्यात्। तत्र कस्मादिति चेद् हेतुभूतार्थवाचकात् हेतुशब्दाच्च षष्ठी भविष्यति।

उदाहरणम् - अन्नस्य हेतोः वसति।

सूत्रार्थसमन्वयः - अन्नस्य हेतोः वसति। अत्र वासस्य हेतुः अन्नमस्ति अपि च वाक्ये हेतुशब्दस्य प्रयोगः अपि वर्तते। अतः हेतुभूतार्थवाचकात् अन्नशब्दात् हेतुशब्दाच्च अनेन सूत्रेण षष्ठी सिद्धा भवति।

[२५.४] सर्वनाम्नस्तृतीया च॥ (२.३.२७)

सूत्रार्थः - सर्वनाम्नो हेतुशब्दस्य च प्रयोगे सर्वनामशब्दात् हेतुशब्दाच्च तृतीया स्यात्, षष्ठी च।

सूत्रव्याख्या - विधिसूत्रमिदम्। अनेन सूत्रेण तृतीया षष्ठी च विधीयेते। अस्मिन् सूत्रे द्वे पदे स्तः। सर्वनाम्नः इति षष्ठ्यन्तं पदम्। षष्ठी इति प्रथमान्तं पदमत्र अनुवर्तते। हेतुप्रयोगे (७/१) इति सप्तम्यन्तं पदं च अनुवर्तते। हेतौ इति सूत्रात् हेतौ इति सप्तम्यन्तं पदमनुवर्तते। सूत्रार्थो भवति - सर्वनाम्नो हेतुशब्दस्य च प्रयोगे सर्वनामशब्दात् हेतुशब्दाच्च तृतीया स्यात्, षष्ठी च।

उदाहरणम् - केन हेतुना वसति। कस्य हेतोः वसति।

सूत्रार्थसमन्वयः - केन हेतुना वसति। कस्य हेतोः वसति इत्यादौ। प्रकृतवाक्ये हेतुशब्दस्य सर्वनामशब्दस्य च प्रयोगो वर्तते। तस्मिन् प्रयोगे हेतौ इति सूत्रेण केवलं तृतीया प्राप्ता। तां प्रबाध्य षष्ठी हेतुप्रयोगे इति सूत्रेण केवलं षष्ठी प्राप्ता। अनेन उभयोः विधानं क्रियते। तेन केन हेतुना वसति, कस्य हेतोः वसति इति वाक्यद्वयं सिद्धम्।

निमित्तपर्यायप्रयोगे सर्वासां प्रायदर्शनम्॥ (वार्तिकम्)

वार्तिकार्थः - निमित्तपर्यायाणां प्रयोगे तेभ्यः तत्समानाधिकरणेभ्यः च सर्वासां विभक्तीनां प्रायेण प्रयोगो भवति। निमित्तस्य पर्यायाः - हेतुः कारणम् बीजम्। यदि सर्वनाम्नः प्रयोगः न स्यात् तर्हि प्रथमा द्वितीया च न भवतः।

उदाहरणम् -

अत्र चतुरश्रे सर्वनाम्नः प्रयोगः निमित्तपर्यायाणां च प्रयोगः सर्वासु विभक्तिषु प्रदर्शितोऽस्ति

विभक्तिः	निमित्तशब्दप्रयोगः	कारणशब्दप्रयोगः	हेतुशब्दप्रयोगः
प्रथमा	किं निमित्तं वसति।	किं कारणं वसति।	को हेतुः वसति।
द्वितीया	किं निमित्तं वसति।	किं कारणं वसति।	कं हेतुं वसति।
तृतीया	केन निमित्तेन वसति।	केन कारणेन वसति।	केन हेतुना वसति।
चतुर्थी	कस्मै निमित्ताय वसति।	कस्मै कारणाय वसति।	कस्मै हेतवे वसति।
पञ्चमी	कस्मात् निमित्तात् वसति।	कस्मात् कारणात् वसति।	कस्माद् हेतोः वसति।

षष्ठी	कस्य निमित्तस्य वसति।	कस्य कारणस्य वसति।	कस्य हेतोः वसति।
सप्तमी	कस्मिन्निमित्ते वसति।	कस्मिन् कारणे वसति।	कस्मिन् हेतौ वसति।

पाठगतप्रश्नाः -२

अत्र केचन पाठगतप्रश्नाः प्रदीयन्ते।

५. कृष्णाय आयुष्यं भूयात् इत्यत्र चतुर्थी केन सूत्रेण।

६. चतुर्थी चाशिष्यायुष्यमद्रभद्रकुशलसुखार्थहितैः इत्यस्य एकमुदाहरत।

७. षष्ठी हेतुप्रयोगे इति सूत्रस्यार्थं लिखत।

८. अन्नस्य हेतोः वसति इत्यत्र अन्नशब्दात् षष्ठी केन सूत्रेण।

९. को हेतुः वसति इत्यत्र प्रथमा कुतः।

१०. हेतुशब्दप्रयोगे सर्वनाम्नः कति विभक्तयः भवन्ति।

[२५.५] षष्ठ्यतसर्थप्रत्ययेन॥ (२.३.३०)

सूत्रार्थः - अतसुजर्थकप्रत्ययान्तेन योगे षष्ठी विभक्तिः भवति।

सूत्रव्याख्या - विधिसूत्रमिदम्। अनेन सूत्रेण षष्ठी विधीयते। अस्मिन् सूत्रे द्वे पदे स्तः। षष्ठी इति प्रथमान्तं पदम्। अतसर्थप्रत्ययेन इति तृतीयान्तं पदम्। अतसर्थप्रत्ययेन इति पदं समस्तं विद्यते। अत्र च बहुव्रीहिसमासः अस्ति। अस्य च विग्रहः भवति - अतसः अर्थः इति अतसर्थः। अतसर्थः एव अर्थः यस्य सः अतसर्थः, स चासौ प्रत्ययः इति अतसर्थप्रत्ययः, तेन अतसर्थप्रत्ययेन। एवञ्च अस्य पदस्य अर्थः भवति - अतसर्थकप्रत्ययेन इति। अतस् -इत्यनेन च अतसुच्प्रत्ययस्य ग्रहणम्। तस्मात् अतसर्थप्रत्ययेन इत्यस्य अतसुजर्थकप्रत्ययेन इत्यर्थः। प्रत्ययग्रहणपरिभाषया तदन्तविधिं सम्पाद्य अस्य पदस्य अर्थो भवति अतसुजर्थकप्रत्ययान्तेन इति। ततश्च सूत्रार्थो भवति - अतसुजर्थकप्रत्ययान्तेन योगे षष्ठी विभक्तिः भवति।

दिक्शब्देभ्यः सप्तमीपञ्चमीप्रथमाभ्यो दिग्देशकालेष्वस्तातिः इति सूत्रादारभ्य आहि च दूरे, उत्तराच्च इत्यन्तैः सूत्रैः दिग्देशकालवृत्तिभ्यः शब्देभ्यः स्वार्थे प्रत्यया विहिताः। तत्र दक्षिणोत्तराभ्यामतसुच् इति सूत्रेण अतसुच् प्रत्ययः विहितः। तस्यार्थो भवति - दिग्देशकालरूपः। स एव अर्थः यस्य सः अतसुजर्थप्रत्ययः। दक्षिण इति शब्दः दिशावाची। तत्र अतसुच् -प्रत्यययोगेन दक्षिणतः इति शब्दः लभ्यते। अस्य प्रयोगे अनेन योगः यस्य भवति, तस्मात् षष्ठी विभक्तिः भवति।

उदाहरणम् - ग्रामस्य दक्षिणतः। ग्रामस्य पुरः। ग्रामस्य पुरस्तात्। ग्रामस्य उपरि। ग्रामस्य उपरिष्टात्।

सूत्रार्थसमन्वयः -

ग्रामस्य दक्षिणतः। अत्र दक्षिणतः इति शब्दः दक्षिणशब्दात् अतसुच्प्रत्यये कृते सति निष्पद्यते। अयं च शब्दः अतसर्थप्रत्ययान्तः दिग्वाचकः च अस्ति। अतः एतद्योगे पञ्चमी प्राप्ता आसीत् तां प्रबाध्य प्रकृतसूत्रेण षष्ठी विभक्तिः भवति।

ग्रामस्य पुरः। अत्र पुरः इति शब्दः पूर्वशब्दात् असिप्रत्यये कृते सति निष्पद्यते। असिप्रत्ययश्च अतसर्थः विद्यते। तस्माद् अयं च शब्दः अतसर्थकप्रत्ययान्तः दिग्वाचकः च अस्ति। अतः एतद्योगे पञ्चमी प्राप्ता आसीत् तां प्रबाध्य प्रकृतसूत्रेण षष्ठी विभक्तिः भवति।

ग्रामस्य पुरस्तात्। अत्र पुरस्तात् इति शब्दः पूर्वशब्दात् अस्तातित्यये कृते सति निष्पद्यते। अस्तातिप्रत्ययश्च अतसर्थः विद्यते। तस्माद् अयं च शब्दः अतसर्थकप्रत्ययान्तः दिग्वाचकः च अस्ति। अतः एतद्योगे पञ्चमी प्राप्ता आसीत् तां प्रबाध्य प्रकृतसूत्रेण षष्ठी विभक्तिः भवति।

ग्रामस्य उपरि। अत्र उपरि इति शब्दः ऊर्ध्वशब्दात् रिल्प्रत्यये कृते सति निष्पद्यते। रिल्प्रत्ययश्च अतसर्थः विद्यते। तस्माद् अयं च शब्दः अतसर्थकप्रत्ययान्तः दिग्वाचकः च अस्ति। अतः एतद्योगे पञ्चमी प्राप्ता आसीत् तां प्रबाध्य प्रकृतसूत्रेण षष्ठी विभक्तिः भवति।

ग्रामस्य उपरिष्टात्। अत्र उपरिष्टात् इति शब्दः ऊर्ध्वशब्दात् रिष्टातिल्प्रत्यये कृते सति निष्पद्यते। रिष्टातिल्प्रत्ययश्च अतसर्थः विद्यते। तस्माद् अयं च शब्दः अतसर्थकप्रत्ययान्तः दिग्वाचकः च अस्ति। अतः एतद्योगे पञ्चमी प्राप्ता आसीत् तां प्रबाध्य प्रकृतसूत्रेण षष्ठी विभक्तिः भवति।

[२५.६] एनपा द्वितीया॥ (२.३.३१)

सूत्रार्थः - एनबन्तेन योगे द्वितीया षष्ठी च भवति।

सूत्रव्याख्या - इदं विधिसूत्रम्। इदं सूत्रं षष्ठीविभक्तिं द्वितीयाविभक्तिं च विदधाति। सूत्रेऽस्मिन् द्वे पदे स्तः। एनपा इति तृतीयान्तपदम्। द्वितीया इति प्रथमान्तं पदम्। एनप् इति च प्रत्ययः अस्ति। अतः प्रत्ययग्रहणपरिभाषया तदन्तविधिं सम्पाद्य अस्य पदस्य अर्थो भवति एनबन्तेन इति। ततश्च सूत्रार्थो भवति - एनबन्तेन योगे द्वितीया भवति। अस्य च सूत्रस्य योगविभागः क्रियते, ततश्च एनपा इति प्रथमः योगः, द्वितीया इति द्वितीयः योगः। तत्र एनपा इति प्रथमयोगे षष्ठी इति पदमनुवर्तते। ततश्च एनपा इति सूत्रस्य अर्थो भवति - एनबन्तेन योगे षष्ठी भवति। द्वितीयश्च द्वितीया इति योगः। ततश्च सूत्रार्थो भवति - एनबन्तेन योगे द्वितीया भवति।

उदाहरणम् - ग्रामस्य दक्षिणेन। ग्रामं दक्षिणेन।

सूत्रार्थसमन्वयः -

ग्रामस्य दक्षिणेन – दक्षिणेन इति एनप्प्रत्ययान्तशब्दः अस्ति। तद्योगे ग्रामशब्दात् एनपा इति प्रथमयोगेन षष्ठी विभक्तिः सिध्यति।

ग्रामं दक्षिणेन - दक्षिणेन इति एनप्प्रत्ययान्तशब्दः अस्ति। तद्योगे ग्रामशब्दात् द्वितीया इति द्वितीययोगेन षष्ठी विभक्तिः सिध्यति।

[२५.७] तुल्यार्थैरतुलोपमाभ्यां तृतीयान्तरस्याम्॥ (२.३.७२)

सूत्रार्थः - तुलाभिन्नैः उपमाभिन्नैः च सादृश्यार्थकशब्दैः योगे षष्ठी स्यात् तृतीया च।

सूत्रावतरणम् - रामेण तुल्यः कृष्णः इत्यादौ रामादिशब्देभ्यः केन सूत्रेण तृतीया जाता। अत्र तु षष्ठी शेषे इति सूत्रेण केवलं षष्ठी एव प्राप्ता वर्तते इति चेदुच्यते। एवम्भूतेषु स्थलेषु तृतीयाविधानाय भगवान् पाणिनिः तुल्यार्थैरतुलोपमाभ्यां तृतीयान्तरस्याम् इति भिन्नमेव सूत्रं रचितवान्। तस्यैवात्र व्याख्यानं क्रियते।

सूत्रव्याख्या - इदं विधिसूत्रम्। इदं सूत्रं षष्ठीविभक्तिं तृतीयाविभक्तिं च विदधाति। सूत्रेऽस्मिन् त्रीणि पदानि सन्ति। तुल्यार्थैः इति तृतीयाबहुवचनान्तं पदम्। अतुलोपमाभ्याम् इति तृतीयाद्विवचनान्तं पदम्। तृतीया इति प्रथमैकवचनान्तं पदम्। अन्यतरस्याम् इति अव्ययपदम्। अत्र षष्ठी शेषे इति सूत्रात् षष्ठी इति अनुवर्तते। तुल्यार्थैः इत्यस्य सादृश्यार्थकशब्दैः इत्यर्थः। अतुलोपमाभ्याम् इत्यस्य तुलोपमाभिन्नैः इत्यर्थः। अत्र तुल्यार्थैः इत्यत्र बहुव्रीहिसमासः अस्ति। तस्य च विग्रहः भवति तुल्यः अर्थः येषां ते तुल्यार्थाः। तैः तुल्यार्थैः। अतुलोपमाभ्याम् इत्यत्र द्वन्द्वगर्भतत्पुरुषसमासः अस्ति। अस्य च विग्रहः भवति - तुला च उपमा च इति तुलोपमे। न तुलोपमे इति अतुलोपमे। ताभ्याम् अतुलोपमाभ्याम्। अत्र योगे इति प्रातिपदिकात् इति अध्याह्रियते। एवञ्च सूत्रार्थो भवति - तुलाभिन्नैः उपमाभिन्नैः च सादृश्यार्थकशब्दैः योगे प्रातिपदिकात् षष्ठी स्यात् तृतीया च।

उदाहरणम् - रामेण तुल्यः कृष्णः। रामस्य तुल्यः कृष्णः। कृष्णेन समः रामः, कृष्णस्य समः रामः।

सूत्रार्थसमन्वयः -

रामेण तुल्यः कृष्णः। रामस्य तुल्यः कृष्णः। अत्र वाक्ये तुल्यार्थकस्य तुल्यशब्दस्य प्रयोगः अस्ति। तस्मिन् प्रयोगे तस्यार्थेन युक्तः अस्ति रामः। अतः राम इति प्रातिपदिकात् तुल्यार्थैरतुलोपमाभ्यां तृतीयान्यतरस्याम् इति सूत्रेण तृतीया षष्ठी च भवति। तेन रामेण तुल्यः कृष्णः। रामस्य तुल्यः कृष्णः। इति वाक्ययोः सिद्धिः भवति।

[२५.८] आयुक्तकुशलाभ्यां चासेवायाम्॥ (२.३.४०)

सूत्रार्थः - आसेवायां गम्यमानायाम् आयुक्तयोगे कुशलयोगे च प्रातिपदिकात् षष्ठी भवति सप्तमी च भवति।

सूत्रावतरणम् - आयुक्तः हरिपूजनस्य, आयुक्तः हरिपूजने। कुशलः हरिपूजनस्य। कुशलः हरिपूजने इत्यादौ आयुक्तकुशलयोगे राज्ञः पुरुषः इत्यादौ इव केवला षष्ठी प्राप्ता आसीत्। सप्तमी तु न केनापि सूत्रेण प्राप्ता। तद्विधानाय आयुक्तकुशलाभ्यां चासेवायाम् इति सूत्रं समागतम्।

सूत्रव्याख्या - इदं विधिसूत्रम्। इदं सूत्रं षष्ठीविभक्तिं सप्तमीविभक्तिं च विदधाति। सूत्रेऽस्मिन् त्रीणि पदानि सन्ति। आयुक्तकुशलाभ्याम् इति तृतीयाद्विवचनान्तं पदम्। च इति अव्ययपदम्। आसेवायाम् इति सप्तम्येकवचनान्तं पदम्। अत्र सप्तम्यधिकरणे च इति सूत्रात् सप्तमी इति पदमनुवर्तते। षष्ठी चानादरे इति सूत्रात् षष्ठी इति पदम् अनुवर्तते। अत्र आयुक्तकुशलाभ्याम् इति पदं समस्तं वर्तते। अत्र च इतरेतरयोगद्वन्द्वसमासः अस्ति। अस्य च विग्रहः भवति - आयुक्तश्च कुशलश्च इति आयुक्तकुशलौ, ताभ्याम् आयुक्तकुशलाभ्याम्।आसेवायाम् आयुक्तकुशलाभ्यां षष्ठी सप्तमी च भवति इति वाक्ययोजना। आयुक्तकुशलाभ्याम् इति तृतीयाबलात् योगे इति आक्षिप्यते। प्रातिपदिकात् इति च आक्षिप्यते। एवञ्च सूत्रार्थो भवति - आसेवायां गम्यमानायाम् आयुक्तयोगे कुशलयोगे च प्रातिपदिकात् षष्ठी भवति सप्तमी च भवति।

उदाहरणम् - आयुक्तः हरिपूजनस्य, आयुक्तः हरिपूजने। कुशलः हरिपूजनस्य, कुशलः हरिपूजने।

सूत्रार्थसमन्वयः -

आयुक्तः हरिपूजनस्य, आयुक्तः हरिपूजने। अत्र वाक्ये आयुक्तशब्दस्य प्रयोगः अस्ति। पुनः अस्य वाक्यस्य तात्पर्यम् अस्ति यत् कश्चित् जनः हरिपूजने अत्यन्तसंलग्नः अस्ति। अतः आसेवा अपि गम्यमाना अस्ति। एवञ्च आसेवायां गम्यमानायाम् आयुक्तयोगे सति हरिपूजन इति प्रातिपदिकात् आयुक्तकुशलाभ्यां चासेवायाम् इति सूत्रेण यदा षष्ठी भवति तदा आयुक्तः हरिपूजनस्य इति प्रयोगः सिद्धः। यदा च सप्तमी भवति तदा आयुक्तः हरिपूजने इति प्रयोगः सिद्धः।

कुशलः हरिपूजनस्य, कुशलः हरिपूजने। अत्र वाक्ये कुशलशब्दस्य प्रयोगः अस्ति। पुनः अस्य वाक्यस्य तात्पर्यम् अस्ति यत् कश्चित् जनः हरिपूजने अत्यन्तकुशलः अस्ति, अतः आसेवा अपि गम्यमाना अस्ति। एवञ्च आसेवायां गम्यमानायाम् कुशलयोगे सति हरिपूजन इति प्रातिपदिकात् आयुक्तकुशलाभ्यां चासेवायाम् इति सूत्रेण यदा षष्ठी भवति तदा कुशलः हरिपूजनस्य इति प्रयोगः सिद्धः। यदा च सप्तमी भवति तदा कुशलः हरिपूजने इति प्रयोगः सिद्धः।

पाठगतप्रश्नाः -३

अत्र केचन पाठगतप्रश्नाः प्रदीयन्ते।

११. अतसुच् -प्रत्ययार्थः कः।

१२. ग्रामस्य दक्षिणतः इत्यत्र षष्ठी केन सूत्रेण।

१३. षष्ठ्यतसर्थप्रत्ययेन इत्यस्य उदाहरत।

१४. ग्रामस्य दक्षिणेन इत्यत्र षष्ठी केन सूत्रेण।

१५. एनप् -प्रत्ययान्तं शब्दमेकं लिखत।

१६. एनबन्तेन योगे का का विभक्तिः भवति।

१७. रामेण तुल्यः कृष्णः इत्यत्र तृतीया केन सूत्रेण।

१८. रामेण तुल्यः कृष्णः। रामस्य तुल्यः कृष्णः। इत्यनयोः कः साधुप्रयोगः।

१९. कुशलः हरिपूजनस्य, कुशलः हरिपूजने। इत्यनयोः कः साधुप्रयोगः।

२०. अतुलोपमाभ्याम् इति पदे कः समासः अस्ति। कश्च विग्रहः।

२१. आयुक्तकुशलाभ्याम् इति पदे कः समासः अस्ति। कश्च विग्रहः।

२२. प्रसितोत्सुकाभ्याम् इति पदे कः समासः अस्ति। कश्च विग्रहः।

[२५.९] प्रसितोत्सुकाभ्यां तृतीया च॥ (२.३.४४)

सूत्रार्थः - प्रसितयोगे उत्सुकयोगे च प्रातिपदिकात् तृतीयाविभक्तिः भवति सप्तमीविभक्तिः च भवति।

सूत्रावतरणम् - हरिणा प्रसितः, हरौ प्रसितः, इत्यादौ प्रसितादिशब्दप्रयोगे राज्ञः पुरुषः इत्यादौ इव केवला षष्ठी प्राप्ता आसीत्, सप्तमी तु न केनापि सूत्रेण प्राप्ता, तद्विधानाय आयुक्तकुशलाभ्यां चासेवायाम् इति सूत्रं समागतम्।

सूत्रव्याख्या - इदं विधिसूत्रम्। इदं सूत्रं तृतीयाविभक्तिं सप्तमीविभक्तिं च विदधाति। सूत्रेऽस्मिन् त्रीणि पदानि सन्ति। प्रसितोत्सुकाभ्याम् इति तृतीयाद्विवचनान्तं पदम्। तृतीया इति प्रथमैकवचनान्तं पदम्। च इति अव्ययपदम्। अत्र सप्तम्यधिकरणे च इति सूत्रात् सप्तमी इति पदमनुवर्तते। अत्र प्रसितोत्सुकाभ्याम् इति पदं समस्तं वर्तते। अत्र च इतरेतरयोगद्वन्द्वसमासः अस्ति। अस्य च विग्रहः भवति प्रसितश्च उत्सुकश्च इति प्रसितोत्सुकौ, ताभ्याम् प्रसितोत्सुकाभ्याम्।

सूत्रार्थविचारः - प्रसितोत्सुकाभ्यां तृतीयाविभक्तिः सप्तमीविभक्तिः च भवति इति वाक्ययोजना। प्रसितोत्सुकाभ्याम् इति तृतीयाबलात् योगे इति आक्षिप्यते। प्रातिपदिकात् इति च आक्षिप्यते। एवञ्च सूत्रार्थो भवति। प्रसितयोगे उत्सुकयोगे च प्रातिपदिकात् तृतीयाविभक्तिः भवति सप्तमीविभक्तिः च भवति।

उदाहरणम् - हरिणा प्रसितः, हरौ प्रसितः। हरिणा उत्सुकः, हरौ उत्सुकः।

सूत्रार्थसमन्वयः -हरिणा प्रसितः, हरौ प्रसितः। हरिणा उत्सुकः, हरौ उत्सुकः। इति उदाहरणेषु सूत्रार्थस्य समन्वयः क्रियते।

हरिपूजनेन प्रसितः भक्तः, हरिपूजने प्रसितः भक्तः। अत्र वाक्ये प्रसितशब्दस्य प्रयोगः अस्ति। एवञ्च प्रसितशब्दयोगे इति प्रातिपदिकात् प्रसितोत्सुकाभ्यां तृतीया च इति सूत्रेण तृतीया सप्तमी च प्राप्ता। तत्र अस्मिन् वाक्ये प्रातिपदिकद्वयं वर्तते हरिपूजन इति भक्त इति च। तत्र कस्मात् प्रातिपदिकात् तृतीयासप्तम्यौ भवतः इति चेत् प्रसितशब्दस्य तत्परः इत्यर्थः। एवञ्च यस्मिन् विषये तत्परः अस्ति तद्वाचकात् शब्दात् एव तृतीयासप्तम्यौ भविष्यतः। प्रकृते च कश्चित् भक्तः हरिपूजनविषये तत्परः

अस्ति, तद्वाचकं च हरिपूजन इति प्रातिपदिकम् अस्ति, अतः तस्माद् यदा तृतीया जाता तदा हरिपूजनेन प्रसितः भक्तः इति सिद्धम्। यदा च सप्तमी जाता तदा हरिपूजने प्रसितः भक्तः इति सिद्धम्।

हरिपूजनेन उत्सुकः भक्तः, हरपूजने उत्सुकः भक्तः। अत्र वाक्ये उत्सुकशब्दस्य प्रयोगः अस्ति। एवञ्च उत्सुकशब्दयोगे प्रातिपदिकात् प्रसितोत्सुकाभ्यां तृतीया च इति सूत्रेण तृतीया सप्तमी च प्राप्ता। तत्र अस्मिन् वाक्ये प्रातिपदिकद्वयं वर्तते हरिपूजन इति भक्त इति च। तत्र कस्मात् प्रातिपदिकात् तृतीयासप्तम्यौ भवतः इति चेत् उत्सुकशब्दस्य तत्परः इत्यर्थः। एवञ्च यस्मिन् विषये तत्परः अस्ति तद्वाचकात् शब्दात् एव तृतीयासप्तम्यौ भविष्यतः। प्रकृते च कश्चित् भक्तः हरिपूजनविषये तत्परः अस्ति, तद्वाचकं च हरिपूजन इति प्रातिपदिकम् अस्ति, अतः तस्माद् यदा तृतीया जाता तदा हरिपूजनेन उत्सुकः भक्तः इति सिद्धम्। यदा च सप्तमी जाता तदा हरिपूजने उत्सुकः भक्तः इति सिद्धम्।

[२५.१०] साधुनिपुणाभ्यामर्चायां सप्तम्यप्रतेः॥ (२.३.४३)

सूत्रार्थः - अर्चायां गम्यमानां साधुयोगे निपुणयोगे च प्रातिपदिकात् सप्तमीविभक्तिः भवति प्रतेः अप्रयोगे।

सूत्रावतरणम् - मातरि साधुः कृष्णः, मातरि निपुणः कृष्णः, इत्यादौ साधुनिपुणशब्दप्रयोगे राज्ञः पुरुषः इत्यादौ इव केवला षष्ठी प्राप्ता आसीत्, सप्तमी तु न केनापि सूत्रेण प्राप्ता, तद्विधानाय साधुनिपुणाभ्यामर्चायां सप्तम्यप्रतेः इति सूत्रं समागतम्।

सूत्रव्याख्या - इदं विधिसूत्रम्। इदं सूत्रं सप्तमीविभक्तिं विदधाति। सूत्रेऽस्मिन् त्रीणि पदानि सन्ति। साधुनिपुणाभ्याम् इति तृतीयाद्विवचनान्तं पदम्। अर्चायाम् इति सप्तम्येकवचनान्तं पदम्। सप्तमी इति प्रथमान्तं पदम्। अप्रतेः इति षष्ठ्यन्तं पदम्। साधुनिपुणाभ्याम् इति पदं समस्तं वर्तते। अत्र च इतरेतरयोगद्वन्द्वसमासः अस्ति। अस्य च विग्रहः भवति साधुश्च निपुणश्च इति साधुनिपुणौ, ताभ्यां साधुनिपुणाभ्याम्।

सूत्रार्थविचारः - अर्चायां साधुनिपुणाभ्यां सप्तमीविभक्तिः भवति प्रतेः अप्रयोगे इति वाक्ययोजना। साधुनिपुणाभ्याम् इति तृतीयाबलात् योगे इति आक्षिप्यते। प्रातिपदिकात् इति च आक्षिप्यते। गम्यमानायाम् इति च आक्षिप्यते। एवञ्च सूत्रार्थो भवति। अर्चायां गम्यमानायां साधुयोगे निपुणयोगे च प्रातिपदिकात् सप्तमीविभक्तिः भवति किन्तु प्रतेः प्रयोगे सति न भवति।

उदाहरणम् - मातरि साधुः कृष्णः। मातरि निपुणः कृष्णः।

सूत्रार्थसमन्वयः - मातरि साधुः कृष्णः। मातरि निपुणः कृष्णः, इति उदाहरणेषु सूत्रार्थस्य समन्वयः क्रियते।

मातरि साधुः कृष्णः। अत्र वाक्ये साधुशब्दस्य प्रयोगः अस्ति। पुनः अत्र अर्चा अपि गम्यमाना अस्ति। एवञ्च अर्चायां गम्यमानायाम् साधुयोगे सति मातृ इति प्रातिपदिकात् साधुनिपुणाभ्यामर्चायां सप्तम्यप्रतेः इति सूत्रेण यदा सप्तमी भवति तदा मातरि साधुः कृष्णः इति वाक्यं सिद्धम्।

मातरि निपुणः कृष्णः। अत्र वाक्ये निपुणशब्दस्य प्रयोगः अस्ति। पुनः अत्र अर्चा अपि गम्यमाना अस्ति। एवञ्च अर्चायां गम्यमानायाम् निपुणयोगे सति मातृ इति प्रातिपदिकात् साधुनिपुणाभ्यामर्चायां सप्तम्यप्रतेः इति सूत्रेण यदा सप्तमी भवति तदा मातरि निपुणः कृष्णः इति वाक्यं सिद्धम्।

[२५.११] स्वामीश्वराधिपतिदायादसाक्षिप्रतिभूप्रसूतैश्च॥ (२.३.३९)

सूत्रार्थः - स्वामियोगे ईश्वरयोगे अधिपतियोगे दायादयोगे साक्षियोगे प्रतिभूयोगे प्रसूतयोगे च प्रातिपदिकात् षष्ठी भवति सप्तमी च भवति। ।

सूत्रावतरणम् - तत्र स्वामीश्वरादिशब्दानां प्रयोगे केवलं षष्ठी प्राप्ता आसीत्, किन्तु एतैः प्रयोगे सप्तमी अपि इष्टा अतः सप्तमीविधानाय सूत्रमिदं समागतम्।

सूत्रव्याख्या - इदं विधिसूत्रम्। इदं सूत्रं षष्ठीविभक्तिं सप्तमीविभक्तिं च विदधाति। सूत्रेऽस्मिन् त्रीणि पदानि सन्ति। स्वामीश्वराधिपतिदायादसाक्षिप्रतिभूप्रसूतैः इति तृतीयाबहुवचनान्तं पदम्। च इति अव्ययपदम्। अत्र सप्तम्यधिकरणे च इति सूत्रात् सप्तमी इति पदमनुवर्तते। षष्ठी चानादरे इति सूत्रात् षष्ठी इति पदम् अनुवर्तते। अत्र स्वामीश्वराधिपतिदायादसाक्षिप्रतिभूप्रसूतैः इति पदं समस्तं वर्तते। अत्र च इतरेतरयोगद्वन्द्वसमासः अस्ति। अस्य च विग्रहः स्वामी च ईश्वरश्च अधिपतिश्च दायादश्च साक्षी च प्रतिभूश्च प्रसूतश्च इति स्वामीश्वराधिपतिदायादसाक्षिप्रतिभूप्रसूताः। तैः स्वामीश्वराधिपतिदायादसाक्षिप्रतिभूप्रसूतैः।

सूत्रार्थविचारः - स्वामीश्वराधिपतिदायादसाक्षिप्रतिभूप्रसूतैः षष्ठी भवति सप्तमी च भवति इति वाक्ययोजना। स्वामीश्वराधिपतिदायादसाक्षिप्रतिभूप्रसूतैः इति तृतीयाबलात् योगे इति आक्षिप्यते। प्रातिपदिकात् इति च आक्षिप्यते। एवञ्च सूत्रार्थो भवति स्वामियोगे ईश्वरयोगे अधिपतियोगे दायादयोगे साक्षियोगे प्रतिभूयोगे प्रसूतयोगे च प्रातिपदिकात् षष्ठी भवति सप्तमी च भवति। दायमादत्ते स दायादः।

उदाहरणम् - गवां स्वामी कृष्णः, गोषु स्वामी कृष्णः। गवाम् ईश्वरः, गोषु ईश्वरः। गवाम् अधिपतिः, गोषु अधिपतिः। गवां दायादः, गोषु दायादः। गवां साक्षी, गोषु साक्षी। गवां प्रतिभूः, गोषु प्रतिभूः। गवां प्रसूतः, गोषु प्रसूतः।

सूत्रार्थसमन्वयः - गवां स्वामी कृष्णः, गोषु स्वामी कृष्णः इति उदाहरणे सूत्रार्थस्य समन्वयः प्रस्तूयते।

गवां स्वामी कृष्णः, गोषु स्वामी कृष्णः। अत्र वाक्ये स्वामिशब्दस्य प्रयोगः अस्ति। एवञ्चात्र स्वामिशब्दस्य योगे प्रातिपदिकात् षष्ठी भवति सप्तमी च भवति इत्यंशेन षष्ठीसप्तम्यौ प्राप्नुतः तत्र स्वामिशब्दस्य प्रयोगे कस्मात् षष्ठीसप्तम्यौ भवतः इति चेत् यस्य स्वामी अस्ति तद्वाचकात् प्रातिपदिकात् एव। प्रकृते च स्वामिशब्दस्य प्रयोगे गवां स्वामी कृष्णः अस्ति इत्यत्र तात्पर्यम् अस्ति। तेन गवां स्वामी प्रतिपाद्यते। अतः गोवाचकात् प्रातिपदिकात् षष्ठीसप्तम्यौ भविष्यतः। एवञ्च यदा षष्ठी भवति तदा गवां

स्वामी कृष्णः इति सिद्धम्। यदा च सप्तमी भवति तदा गोषु स्वामी कृष्णः इति सिद्धम्। एवमेव अन्ये प्रयोगाः अपि ज्ञेयाः।

[२५.१२] यतश्च निर्धारणम्॥ (२.३.४१)

सूत्रार्थः - यस्मात् समुदायात् पृथक् क्रियते तादृशसमुदायवाचकात् शब्दात् षष्ठी सप्तमी च भवति।

सूत्रव्याख्या - इदं विधिसूत्रम्। इदं सूत्रं षष्ठीविभक्तिं विदधाति। सूत्रेऽस्मिन् त्रीणि पदानि सन्ति। यतः इति तसिल्प्रत्ययान्तमव्ययपदम्। च इति अव्ययपदम्। निर्धारणम् इति प्रथमैकवचनान्तं पदम्। षष्ठी चानादरे इति सूत्रात् षष्ठी इति पदम् अनुवर्तते। सप्तम्यधिकरणे च इति सूत्रात् सप्तमी इति पदमनुवर्तते। यतः निर्धारणम् ततः षष्ठी सप्तमी च भवति इति वाक्ययोजना। अत्र यतः इत्यस्य यस्मात् समुदायात् इत्यर्थः। निर्धारणम् इत्यस्य पृथक्करणम् इत्यर्थः। पृथक्करणम् इत्यस्य स्वभिन्नसमुदायावृत्तिधर्मवत्त्वबोधनम् इत्यर्थः। ततः इत्यस्य अध्याहारः क्रियते। एवञ्च सूत्रार्थो भवति - यस्मात् समुदायात् पृथक् क्रियते तादृशसमुदायवाचकात् शब्दात् षष्ठी सप्तमी च भवति। अर्थात् यस्मात् समुदायात् तदेकदेशस्य स्वभिन्नसमुदायावृत्तिधर्मवत्त्वबोधनं भवति तादृशसमुदायवाचकात् प्रातिपदिकात् षष्ठी सप्तमी च भवति।

उदाहरणम् - नृणां ब्राह्मणः श्रेष्ठः, नृषु ब्राह्मणः श्रेष्ठः। गवां कृष्णा बहुक्षीरा, गोषु कृष्णा बहुक्षीरा। गच्छतां धावन् शीघ्रः, गच्छत्सु धावन् शीघ्रः। छात्राणां मैत्रः पटुः, छात्रेषु मैत्रः पटुः।

सूत्रार्थसमन्वयः -

नृणां ब्राह्मणः श्रेष्ठः, नृषु ब्राह्मणः श्रेष्ठः। इदमस्य सूत्रस्य उदाहरणम्। अत्र तावत् इदं बोध्यम् यद् मनुष्यसमुदाये ब्राह्मणाः क्षत्रियाः वैश्याः शूद्राः च भवन्ति। अतः ब्राह्मणक्षत्रियवैश्यशूद्राणां समुदायः एव मनुष्यशब्देन व्यवह्रियते। तत्र ब्राह्मणभिन्नसमुदायः क्षत्रियवैश्यशूद्रसमुदायः भवति। अपि च श्रेष्ठत्वं केवलं ब्राह्मणे एव अभिमतम् न तु क्षत्रियवैश्यशूद्रेषु इति। एवञ्चास्य वाक्यस्य तात्पर्यम् अस्ति यत् मनुष्यसमुदायस्य एकदेशभूतः यः ब्राह्मणसमुदायः सः ब्राह्मणभिन्नक्षत्रियवैश्यशूद्रावृत्तिश्रेष्ठत्वधर्मवान् अस्ति। एवञ्च प्रकृते मनुष्यसमुदायात् तदेकदेशभूतस्य ब्राह्मणसमुदायस्य ब्राह्मणभिन्नसमुदायावृत्तिधर्मवत्त्वबोधनं क्रियते। अतः तादृशमनुष्यसमुदायवाचकात् नृशब्दात् षष्ठी सप्तमी च अभवत्। तेन नृणां ब्राह्मणः श्रेष्ठः, नृषु ब्राह्मणः श्रेष्ठः इति च सिद्धम्। एवमेव नृणां क्षत्रियः शूरः, नृषु क्षत्रियः शूरः। नृणां वैश्यः धनिकः, नृषु वैश्यः धनिकः। इत्यादावपि बोध्यम्।

गवां कृष्णा बहुक्षीरा, गोषु कृष्णा बहुक्षीरा। इदमस्य सूत्रस्य उदाहरणम्। अत्र तावत् इदं बोध्यम् गोसमुदाये कपिलाः कृष्णाः रक्ताः चित्राः च गावः भवन्ति। तत्र कृष्णगोभिन्नगोसमुदायः चित्ररक्तकपिलगोसमुदायः भवति। यद्यपि सर्वाः गावः दुग्धं यच्छन्ति किन्तु बहुक्षीरत्वं केवलं कृष्णायां गवि एव तिष्ठति न तु चित्ररक्तकपिलगोसमुदाये इति। एवञ्चास्य वाक्यस्य तात्पर्यम् अस्ति यत् गोसमुदायस्य

एकदेशभूतः यः कृष्णगोसमुदायः सः कृष्णगोभिन्नचित्ररक्तकपिलगोसमुदायावृत्तिबहुक्षीरत्वधर्मवान् अस्ति। एवञ्च प्रकृते गोसमुदायात् तदेकदेशभूतस्य कृष्णगोसमुदायस्य कृष्णगोभिन्नगोसमुदायावृत्तिबहुक्षीरत्वधर्मवत्त्वबोधनं क्रियते अतः तादृशगोसमुदायवाचकात् गोशब्दात् षष्ठी सप्तमी च अभवत्। तेन गवां कृष्णा बहुक्षीरा, गोषु कृष्णा बहुक्षीरा इति सिद्धम्।

छात्राणां मैत्रः पटुः, छात्रेषु मैत्रः पटुः। इदमस्य सूत्रस्य उदाहरणम्। अत्र तावत् इदं बोध्यम् यत् छात्रसमुदाये चैत्र, राम, हरि, कृष्ण, मैत्र इत्यादिविविधनामकाः छात्राः भवन्ति। तत्र मैत्रभिन्नसमुदायः रामकृष्णहरिचैत्रछात्रसमुदायः भवति। अपि च पटुत्वं केवलं मैत्रे एव अस्ति न तु रामकृष्णहरिचैत्रछात्रसमुदाये इति। एवञ्चास्य वाक्यस्य तात्पर्यम् अस्ति यत् छात्रसमुदायस्य एकदेशभूतः यः मैत्रनामकछात्रः सः मैत्रभिन्नरामकृष्णहरिचैत्रछात्रसमुदायावृत्तिपटुत्वधर्मवान् अस्ति। एवञ्च प्रकृते छात्रसमुदायात् तदेकदेशभूतस्य मैत्रनामकछात्रस्य मैत्रभिन्नसमुदायावृत्तिपटुत्वधर्मवत्त्वबोधनं क्रियते। अतः तादृशछात्रसमुदायवाचकात् छात्रशब्दात् षष्ठी सप्तमी च अभवत्।

गच्छतां धावन् शीघ्रः, गच्छत्सु धावन् शीघ्रः। इदमस्य सूत्रस्य उदाहरणम्। अत्र तावत् इदं बोध्यम् यद् गच्छत्समुदाये केचन् गच्छन्तः भवन्ति केचित् धावन्तः भवन्ति। अतः गच्छतां धावतां च समुदायः एव गच्छत्समुदायशब्देन व्यवह्रियते। तत्र धावत्समुदायभिन्नसमुदायः गच्छत्समुदायः भवति। अपि च शीघ्रत्वं केवलं धावत्समुदाये एव तिष्ठति न तु गच्छत्समुदाये इति। एवञ्चास्य वाक्यस्य तात्पर्यम् अस्ति यत् गच्छत्समुदायस्य एकदेशभूतः यः धावत्समुदायः सः धावत्समुदायभिन्नगच्छत्समुदायावृत्तिशीघ्रत्वधर्मवान् अस्ति। एवञ्च प्रकृते गच्छत्समुदायात् तदेकदेशभूतस्य धावत्समुदायस्य धावत्समुदायगच्छत्समुदायावृत्तिशीघ्रधर्मवत्त्वबोधनं क्रियते। अतः तादृशगच्छत्समुदायवाचकात् गच्छदिति शब्दात् षष्ठी सप्तमी च अभवत्। तेन गच्छतां धावन् शीघ्रः, गच्छत्सु धावन् शीघ्रः इति वाक्यद्वयं सिद्धम्।

पाठगतप्रश्नाः -४

अत्र केचन पाठगतप्रश्नाः प्रदीयन्ते।

२३. साधुनिपुणाभ्याम् इति पदे कः समासः अस्ति। कश्च विग्रहः।

२४. मातरि साधुः कृष्णः इत्यत्र सप्तमी केन सूत्रेण।

२५. स्वामीश्वराधिपतिदायादसाक्षिप्रतिभूप्रसूतैः इत्यत्र कः समासः कश्च विग्रहः।

२६. निर्धारणम् इत्यस्य कः अर्थः।

टिप्पणी

पाठसारः

अत्र पाठे अन्यारादितरर्तेदिक्शब्दाञ्चूत्तरपदाजाहियुक्ते इति सूत्रस्य व्याख्यानं वर्तते। कर्मकरणसम्प्रदानापदानाधिकरणरूपाः अर्थाः प्रातिपदिकार्थश्च उक्ताः, तेभ्यः अन्यः च सम्बन्धः वर्तते, तस्मात्सम्बन्धः एव शेषपदस्यार्थः। एवञ्च सम्बन्धे अर्थे षष्ठी शेषे इति अनेन सूत्रेण षष्ठी विभक्तिः विधीयते। ततः परं चतुर्थी चाशिष्यायुष्यमद्रभद्रकुशलसुखार्थहितैः इति, षष्ठी हेतुप्रयोगे इति, सर्वनाम्नस्तृतीया च इति, षष्ठ्यतसर्थप्रत्ययेन इति, एनपा द्वितीया इति, तुल्यार्थैरतुलोपमाभ्यां तृतीयान्यतरस्याम् इति, आयुक्तकुशलाभ्यां चासेवायाम् इति, प्रसितोत्सुकाभ्यां तृतीया च इति, साधुनिपुणाभ्यामर्चायां सप्तम्यप्रतेः इति, स्वामीश्वराधिपतिदायादसाक्षिप्रतिभूप्रसूतैश्च इति, यतश्च निर्धारणम् इति सूत्राणां व्याख्या अस्ति। एवम् सूत्राणि तेषामुदाहरणानि च सविस्तरमुपन्यस्तानि बोधसौकर्याय समेषाम् अध्येतॄणाम्।

पाठान्तप्रश्नाः

अत्र परीक्षोपयोगिनः प्रष्टव्याः प्रश्नाः प्रदीयन्ते।

१. षष्ठी शेषे इति सूत्रं व्याख्यात।

२. अन्यारादितरर्तेदिक्शब्दाञ्चूत्तरपदाजाहियुक्ते इति सूत्रस्य व्याख्या लेख्या।

३. तुल्यार्थैरतुलोपमाभ्यां तृतीयान्यतरस्याम् इति सूत्रं व्याख्यात।

४. आयुक्तकुशलाभ्यां चासेवायाम् इति सूत्रस्य व्याख्यां लिखत।

५. प्रसितोत्सुकाभ्यां तृतीया च इति सूत्रस्य व्याख्या कार्या।

६. साधुनिपुणाभ्यामर्चायां सप्तम्यप्रतेः इति सूत्रं व्याख्यात।

७. स्वामीश्वराधिपतिदायादसाक्षिप्रतिभूप्रसूतैश्च इति सूत्रं व्याख्यात।

८. यतश्च निर्धारणम् इति सूत्रं व्याख्यात।

९. राज्ञः पुरुषः इति प्रयोगं साधयत।

१०. नृणां नृषु वा ब्राह्मणः श्रेष्ठः इति प्रयोगं साधयत।

११. रामाद् अन्यः कृष्णः इति प्रयोगं साधयत।

१२. मातरि साधुः कृष्णः इति प्रयोगं साधयत।

पाठगतप्रश्नोत्तराणि

उत्तराणि-१

१. कर्मकरणसम्प्रदानापदानाधिकरणरूपाः अर्थाः प्रातिपदिकार्थश्च उक्ताः, तेभ्यः अन्यः च सम्बन्धः वर्तते, तस्मात्सम्बन्धः एव शेषपदस्यार्थः।

२. सम्बन्धस्य द्वौ सम्बन्धिनौ भवतः एकः प्रतियोगी अपरश्च अनुयोगी।

३. प्रतियोगिनः।

४. राज्ञः पुरुषः।

उत्तराणि-२

५. चतुर्थी चाशिष्यायुष्यमद्रभद्रकुशलसुखार्थहितैः।

६. आयुष्यं देवदत्ताय देवदत्तस्य वा भूयात्।

७. हेतुशब्दस्य प्रयोगे हेतौ द्योत्ये षष्ठी स्यात्।

८. षष्ठी हेतुप्रयोगे।

९. निमित्तपर्यायप्रयोगे सर्वासां प्रायदर्शनम् इति वार्तिकेन।

१०. प्रथमादिसप्तम्यन्ताः सर्वा विभक्तयो भवन्ति।

उत्तराणि-२

११. दिग्देशकालरूपः अर्थः।

१२. षष्ठ्यतसर्थप्रत्ययेन।

१३. ग्रामस्य दक्षिणतः।

१४. एनपा द्वितीया।

१५. दक्षिणेन।

१६. एनबन्तेन योगे द्वितीया षष्ठी च भवति।

१७. तुल्यार्थैरतुलोपमाभ्यां तृतीयान्तरस्याम् इति सूत्रेण।

१८. द्वावपि।

१९. द्वावपि।

२०. अतुलोपमाभ्याम् इत्यत्र द्वन्द्वगर्भतत्पुरुषसमासः अस्ति। अस्य च विग्रहः भवति - तुला च उपमा च इति तुलोपमे। न तुलोपमे इति अतुलोपमे। ताभ्याम् अतुलोपमाभ्याम्।

२१. आयुक्तकुशलाभ्याम् इति पदे इतरेतरयोगद्वन्द्वसमासः अस्ति। अस्य च विग्रहः भवति आयुक्तश्च कुशलश्च इति आयुक्तकुशलौ, ताभ्याम् आयुक्तकुशलाभ्याम्।

२२. प्रसितोत्सुकाभ्याम् इति पदे इतरेतरयोगद्वन्द्वसमासः अस्ति। अस्य च विग्रहः भवति प्रसितश्च

उत्सुकश्च इति प्रसितोत्सुकौ, ताभ्याम् प्रसितोत्सुकाभ्याम्।

उत्तराणि-३

२३. साधुनिपुणाभ्याम् इति पदे इतरेतरयोगद्वन्द्वसमासः अस्ति। अस्य च विग्रहः भवति साधुश्च निपुणश्च इति साधुनिपुणौ, ताभ्यां साधुनिपुणाभ्याम्।

२४. साधुनिपुणामर्चायां सप्तम्यप्रतेः।

२५. स्वामीश्वराधिपतिदायादसाक्षिप्रतिभूप्रसूतैः इति पदे इतरेतरयोगद्वन्द्वसमासः अस्ति। अस्य च विग्रहः स्वामी च ईश्वरश्च अधिपतिश्च दायादश्च साक्षी च प्रतिभूश्च प्रसूतश्च इति स्वामीश्वराधिपतिदायादसाक्षिप्रतिभूप्रसूताः। तैः स्वामीश्वराधिपतिदायादसाक्षिप्रतिभूप्रसूतैः।

२६. निर्धारणम् इत्यस्य पृथक्करणम् इत्यर्थः, स्वभिन्नसमुदायावृत्तिधर्मवत्त्वबोधनम् इति यावत्।

।।इति पञ्चविंशः पाठः।।